

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ
ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

**Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік
университеті**

Жуынтаева З.Н., Тұрсынова М.А.

ҚАЗАҚ ТІЛІ ТАРИХЫН ДӘУІРЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Оқу-әдістемелік құрал

**ҚАРАҒАНДЫ
2016**

*Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ Ғылыми-әдістемелік
кеңесі ұсынған*

Құрастырғандар: Жуынтаева З.Н., Тұрсынова М.А.

Қазақ тілі тарихын дәуірлеу мәселелері: Оқу-
әдістемелік құрал. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2016. – 101
б.

ISBN

Оқу-әдістемелік құралда қазақ тілі тарихын дәуірлеудің негізгі сипаттары қарастырылған. Алтай, ғұн, көне, орта және жаңа түркі кезеңдерінің қазақ тілі тарихымен байланысы сөз болады. Әрбір дәуірдің өзіне тән ерекшеліктері, тіліміздің даму тарихында болған жай-күйлер айтылып, семинар сабақтарына қатысты тапсырмалар, бақылау, өздік жұмыстарының тақырыптары, білімін бақылау үшін тест берілген.

Филология факультеттерінің «Қазақ тілі мен әдебиеті», «Қазақ тілінде оқытылмайтын мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті», «Филология» мамандықтарында оқитын күндізгі және сыртқы бөлім студенттеріне, магистранттарға арналған.

ББК

Пікір жазғандар:

филология ғылымдарының докторы, проф.

Ш.Ш.Жалмаханов,

филология ғылымдарының докторы А.С.Әділова,

филология ғылымдарының кандидаты С.А.Кенжеғалиев

ISBN Жуынтаева З.Н., Тұрсынова М.А., 2016
Қарағанды мемлекеттік университеті, 2016

Алғысөз

Қазақ тілінің тарихы тереңнен бастау алады. Тілдің тарихы халықтың тарихымен тығыз байланысты. Тіліміздің тарихын зерделеуге Елбасымыздың «Мәдени мұра» бағдарламасында да ерекше көңіл бөлінеді. Халық тарихы, шежіресі көне, орта түркі жазбаларында көрініс тапқан. Елбасының 2014 жылғы халыққа Жолдауында көрсетілген «Мәңгілік Ел» идеясы жарқын болашаққа бастар жол екендігі анық. Өйткені қазіргі жаһандық жағдайда елдікті сақтап, ұлт ретінде жасау үшін тұтастық, береке мен бірлік керек. Яғни өткен тарихта сабақтастық пен ұрпақтардың жалғастығы бар екендігіне күмән жоқ. Сондай-ақ тіліміздің байлығын сақтап қалу, қазақ тілінің даму тарихын қарастыру да маңызды болып табылады.

Тіл тарихы екі салаға бөлінеді: тарихи грамматика және әдеби тілдің тарихы. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы нормалардың жүйеге түспеген күнделікті сөйлеу тілінен бастап халық тілінің бүкіл салалармен бірге барлық көрінісін тұтас алып қарастырады. Әдеби тілдің тарихы нормалық қалыпқа, жүйеге түскен тілді, тілдің сондай салаларын қарастырады. Тарихи грамматика бүкіл тіл жүйесіндегі тарихи өзгерістерді қарастырады. Қазақ тілінің тарихы өзінің зерттеу объектісін жүйеленген әдеби тіл ескерткіштері негізінде айтады, сондықтан бұл екі пән бір-бірімен өте тығыз байланысты. Тарихи грамматика бүгінгі тілдің фонетикалық, грамматикалық құрылымының осы күнге жету жолын, эволюциясын тарихи-салыстырмалы әдіс негізінде түсіндіруді міндет етеді. Әдеби тілдің тарихы әдеби тілдің қалыптасу, даму жолдарын өткен дәуірге қатысты мұралар тілін зерттеуден бастап, әр дәуірдегі сөйлеу мен жазу нормаларының құрамында болған өзгерістер мен жаңалықтарды, олардың нормалану үдерістерін, тілдің

қоғамдық қызметінің дамуын хронологиялық ретпен зерттеп анықтайды.

Әдеби тілдің тарихы сол тілдің арғы генезисі қандай, сол тілде сөйлейтін халықтардың түпкі этногендік құрамы қай сипатта еді, ол тілдің бүгінгі сипатының алғашқы энтогенездік негізбен байланысы қандай дейтін мәселелерді мақсат етіп қоймайды. Өйткені әдеби тіл дайын үлгіге – халық тіліне сүйеніп жасалады. Ал тарихи грамматика халықтың этногенезі қандай еді, халық тілі қандай этникалық топтар тілдерінің негізінде жасалды, ол негіз тілдің бүгінгі тіл құрамындағы іздері қай сипатта еді дейтін мәселелерді зерттеп айқындауды өзінің басты міндеттерінің бірі деп санайды. Сонымен, әдеби тіл тарихы мен тарихи грамматика бір-бірімен байланыста болғанмен, екі түрлі мақсаты мен міндеті бар, әрқайсысының қалыптасқан зерттеу, түсіндіру әдістері мен тәсілдері бар пәндер болып саналады. Тіл тарихын дәуірлеуде бұл екі пәннің де қызметі бірдей. Адам баласының сөйлеу тілінен бастап бүгінгі тіліміздің жай-күйлерін қарастыруда тіл тарихының маңызы зор.

Біз оқу-әдістемелік құралда қазақ тілін дәуірлеуді түркі тілдерінің дәуірлеу кезеңдерімен байланыстыра қараймыз. Себебі қазақ тілі түркі тілдерінің қыпшақ тобының батыс тармағына жатады. Оған қарақалпақ, қарашай-балқар, башқұрт, қырым татары, қырғыз тілдері кіреді. Қазақ тілі қыпшақ тобындағы тілдердің бірі делінетін тұжырым сол көне дәуір мұраларын салыстыра зерттеуге сүйенеді.

Тіліміздің тарихын кезеңдерге бөлу алтай, ғұн дәуірінен басталады. Бұл кезеңдер жайында ғалымдар арасында талас тудырып келе жатқан мәселе көп. Дегенмен түркілер сол кезеңде өмір сүргендіктен, оның сөйлеу тілін қарастырудың да маңызы зор. Көне дәуір мұраларының фактілері тарихи грамматикалық зерттеулерде екі түрлі мақсатта пайдаланылады: көне мұра фактісі тілдің құрылымында болған өзгерістер жүйесінің түпкі негізін көрсетеді. Қысқасы,

көне мұралар – тарихи грамматика сүйенетін ең басты көздердің бірі. Ал тарихи грамматикалық зерттеулер көне дәуірден бізге жеткен ескерткіштерді ескермей қала алмайды. Көне дәуір мұраларының фактілері тілдің құрылымында болған өзгерістер жүйесінің түпкі негізін көрсетеді, сондай-ақ сол фактілердің негізінде тіл құрылысында болған өзгерістер жүйесі айқындалады. Сол көне мұраларға сүйене отырып, фонетикалық және грамматикалық құрылыстың құрамында болған өзгерістерді айқындайды.

Тіліміздің тарихында орта кезеңнің алатын орны ерекше. Себебі бұл дәуірде түркі тайпалары мәдениетінде жаңа бетбұрыс болды. IX-XI ғасырларда бұл өлкеде (Сыр, Жетісу) араб-иран мәдениетінің ықпалы күшті еді. Түркі халқының екі ұлы перзенті М.Қашқари мен Ж.Баласағұнның еңбектері осындай жағдайда туды. М.Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» (Түркі тілдерінің сөздігі) және Ж.Баласағұнның «Құдатғу біліг» (Құтты біліг) еңбектері осы кезеңде жазылды.

Жаңа дәуірдің ХҮ-ХҮІ ғасырларында біртұтас қазақ тілі жайында айтуға мүмкіндік туды. Бұл заманда қазақтың бай ауыз әдебиеті туды, авторлық әдебиет – жазба әдебиет пайда бола бастады. Қазақ тілінің негізгі құрамдық белгілері де осы замандарда қалыптасты. ХІХ ғасырда қазақтың ұлттық тілі қалыптасты. Қазақтың жазба әдеби тілінің негізін салған А.Құнанбаев пен Ы.Алтынсарин осы дәуірде өздерінің атакты шығармаларын жазды. ХІХ ғасырда жазба әдебиет қалыптасты, қазақ баспасөзі туды. Шын мәнінде, ұлттық әдеби тіл жасалды, қазақ тілі мемлекеттік тіл дәрежесіне көтерілді.

Біздің мақсатымыз – тіл тарихын кезеңдерге бөлудің теориялық негізін қарастыру, тіліміздің тарихында болған жайларды сипаттау, әрбір кезеңнің өзіне тән ерекшеліктерін түсіндіру.